

УДК 811.161.2:81'42

Г 74

Ірина ГОЦИНЕЦЬ

НЕГАТИВНИЙ АКСІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ НОМІНАЦІЇ ЗОНА У ПОЕЗІЇ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТЕМАТИКИ

У статті розглянуто типи актуалізації, лексичну валентність і контекстні асоціативно-семантичні зв'язки номінації “зона” в поетичних творах чорнобильської тематики. Схарактеризовано функціонально-семантичну динаміку компонентів цієї асоціативно-семантичної групи – реалізації певного концептуального значення в конкретному поетичному тексті. Досліджено словесно-образні структури цієї групи й простежено розширення в її рамках семантичного змісту слів “зона”, “чорнобильська зона”, “зона відчуження”, “німа зона”.

Ключові слова: асоціативно-семантична група (АСГ), синонімізація, валентність, контрастування, образний ряд, асоціативно-образні утворення, контекст.

Постановка проблеми. Під впливом потужного соціального чинника (техногенна катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції) в українській літературі оформився окремий тип поетичного дискурсу, який окреслюють означенням *чорнобильський*. Номінація *Чорнобиль* стала однією з ключових у сучасній національно-мовній практиці. Її концептуалізація, наповнення метафоричним, символічним, ціннісним змістом відбулися в контекстах різних типів свідомості – побутової, художньої, наукової, тут вона набула статусу світоглядно-ментального знака.

Внутрішня форма й семантико-асоціативний потенціал цієї номінації дали змогу виявити корпус семантично підпорядкованих їй

слів і словосполучень, простежити (і в поетичних текстах також) їхні парадигматичні й синтагматичні зв'язки та стратифікувати їх на кілька визначальних сегментів, найвагомим серед яких вважаємо асоціативно-семантичну групу “зона”.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Асоціативність – одна з категорійних ознак поетичної семантики. Її теоретичні засади обґрунтовано в працях Ш. Баллі, О.О. Потебні, В.В. Виноградова, Б.А. Ларіна. Суттєвий внесок у їх розбудову й поглиблення зробили українські дослідники І.Є. Грицютенко, З.Т. Франко, В.В. Русавський, С.Я. Єрмоленко, В.А. Чабаненко, Л.О. Ставицька, Л.О. Пустовіт, М.І. Голянич, О.О. Селіванова та ін. Сьогодні дослідження текстових художніх парадигм все частіше здійснюють із акцентом на цій ознаці поетичної семантики (М.І. Голянич [4], С.П. Бибик [2], Н.С. Дужик [7], Ж.В. Марфіна [9], Р.І. Стефурак [11], В.А. Капась [8] та ін.). На перехресті теорії асоціативності й досліджень польової структури художнього тексту актуалізувалися поняття *асоціативно-образного* й *асоціативно-семантичного* полів. В україністиці, за винятком поодиноких студій Л.Т. Масенко [10], Т.І. Гундорової [6], Г.М. Сюті [12,13], З.А. Безверхої [1], досі не було спеціальних праць із аналізу структурно-семантичних, функціонально-стилістичних, а також асоціативних зв'язків номінації *Чорнобиль*, передусім із акцентом на стрижневій щодо неї однослівній номінації *зона*.

Мета статті – простежити типи актуалізації, лексичну валентність і контекстні зв'язки номінації *зона* в поетичних творах чорнобильської тематики.

В активний мовний обіг слово “зона” увійшло після вибуху на Чорнобильській АЕС; цей екстралінгвальний чинник спричинив зміну його семантичної структури. Уже з кінця 80-х рр. ХХ ст. зафіксоване в СУМ первинне значення лексеми *зона* (“1. Певний простір, район, територія, що характеризуються спільними ознаками” [14, 684]) помітно перифразувалося в публіцистичній і художній мовній практиці, стилістично поступившись новому, сьогодні вже кодифікованому ЛСВ “Територія відчуження із заборонаю проживання людей, що виникла внаслідок екологічної чи технологічної катастрофи” [3, 382].

У мові чорнобильської поезії номінативний ряд офіційної назви території відчуження формують вислови, перейняті з офіційно-ділової й публіцистичної практики. Здебільшого це двочленні іменниково-прикметникові сполуки, у яких означення конкретизує певні параметричні ознаки номінованого явища – *чорнобильська зона, тридцятикілометрова зона, ближня зона* тощо. Пор.: *Здалось нічого не змінилось зовні – Травневі знов зіниці у вишень/ А тридцятикілометрова зона/ Окреслена так чітко, як мішень* [8, 91]; *Б'є струм – незримі концентричні кола/ пульс Землі./ Межа напруги – тридцятикілометрова зона* [11, 109]; *Сьогодні ми працюєм в “ближній зоні”* [13, 5]. Винятковість позначуваної реалії маркує означення *особлива: Війська хімзахисту пішли вперед./ Диктує ритм ця особлива зона* [8, 14 – 15].

Експресивний зміст номінації *зона*, його одновекторну негативну аксіологію реалізує асоціативно-семантичний ряд *Чорнобиль – зона – мертвий, тиша, не-життя*. Пор.: *“Зона Чорнобиль” – там мертва земля,/ Мертві оселі, діброви,/ Мертві багаті родючі поля,/ Стихла там пісня і слово* [14]; *Німіий Чорнобиль – справжня мертва зона./ Єдине мертве місто на землі* [2, 1]. Окрім епітета *мертвий*, оцінність образу *зона* й контекстів загалом можуть підтримувати означення *німіий* та асоціативно підпорядковані їй пенітенціарні деталі *колючий дріт, тюрма*.

У реальному житті утворення тридцятикілометрової зони відчуження було пов'язане з евакуацією населення з радіоактивно забрудненої території. У чорнобильському словнику книжного слова *евакуація* немає, зате як носій цього значення вживається дієслівна сполука *виселяти із зони*. Пор.: – *Чого це Ви, бабо, з людьми не поїхали?/ Коли виселяли із зони село?* [6, 57].

Семантичний обсяг поняття “евакуація” розвиває антропоцентричний мотив “поведінка людини в умовах примусового виселення з зони радіоактивного забруднення”. Він метафорично розгалужений на два напрямки – *прощання з рідною хатою* та *самовільне повернення в зону*.

Мовно-психологічні образи *прощання* людей із рідною хатою – це своєрідні поетичні голосіння. Їх зміст і експресивність створюють

ряди типових мовних формул із опорою на семантику ампліфікованих дієслів *прощай, прости, пробач*. Пор.: *Домівко, прощавай! І, може, назавжди./ Прости, пробач, прощай, моя білява Прип'ять!/ Безжурного життя минулись поїзди./ А кочове життя, гляди, чийсь дух укріпить* [8, 9].

Стилістична актуальність другого мотиву – *самовільне повернення в зону* – зумовлена історично достовірними численними фактами повернення людей на радіоактивно забруднену територію. У текстах його виразниками стають дієслівні сполуки *рветься у зону, тікає в зону, до хати вернула, вернулася на своє дворище* тощо: *Баба Христина, звісно, не має рації./ Рветься у зону, що ти їй не кажи!* [8, 14]; *Туди, де цвинтар... Де родилась,/ Де батько – мати, де рідня.../ Тікає в зону... Хата снилась.../ Її вертають... Так щодня* [9, 2]; *До хати вернула. І в хаті заснула./ І снився найстарший їй син попервах* [6, 58]. Такі контексти – це аксіологізовані внутрішньотекстові протиставлення за шкалою “свій” // “чужий”; природно, отже, що їх експресивний розвиток здійснюється за рахунок контрастування. Так, у мовостилі С. Йовенко образ *рідна хата* має ситуативний – публіцистичне перейменування *забруднена оселя: Була вона з забруднених осель* [8, 12].

Репрезентантом позитивно маркованого полюсу аксіологічної опозиції “свій” // “чужий” є образ *рідна хата*. Із ним пов'язаний наступний етап семантичного поглиблення АОР *зона – евакуація – рідна хата*. Це екзистенційно-психологічна оцінка покинутого житла в епітетній сполуці *осиротіла хата: Стоять осиротілі хати,/ Ніхто по вулиці не йде.../ Зозулі не хочеться кувати* [9, 2].

До цієї ж групи епітетів із домінантною семою ‘покинутий, залишений напризволяще’ зараховуємо образ *осліплена хата*, Пор.: *Чому це зозулі німіють?/ І мруть на папері рядки.../ Осліплені хати сивіють/ Чорніють вишневі садки* [9, 2]. Антропоморфізована в епітеті *осліплена* ознака “темні або вибиті вікна” – складник загального образу покинутості, запустіння (пор. *зозулі німіють, чорніють вишневі садки*).

Лексично мовний образ зони структурують сегменти “місто”, “село”, “поле”, “природа”. Останній тематично стратифікується на ЛТГ “назви природних просторових об’єктів” (*поле, ліс, сад*), “назви дерев, кущів і рослин” (*вишні, сосна, калина, рута, ромашка*), “назви тварин, птахів і комах” (*коні, коти, лелека, бджола*). Складники цих системних угруповань лексики вступають у складні семантичні зв’язки й зазнають визначеної чільною номінацією зона негативної аксіологізації.

У широкому контексті чорнобильської поезії стилістично актуальними, функціонально навантаженими означеннями до просторових модифікаторів зони (іменника *світ*, назв відчужених населених пунктів) є прикметники з семою ‘відсутність ознак життя’ – *безлюдний, порожній*. Пор.: *плине над світом порожнім/ дротами напруга триструмна* [16]; *Порожні чорнобильські села/ Волають в німі небеса* [9, 2]; *В Прип’яті порожній Соловей-Розбійник,/ Як вибійник ночі, сам-один живе./ Він не мрець-покійник і не чародійник,/ Він живе, і тьохкає, і за душу рве* [6, 58]; *Земля древлян – то Прип’ять – смерті лоно/ безлюдне місце на пекельнім тлі* [2, 1]. Інтенсифікація закладеної в епітетах негативної оцінки чорнобильського простору додатково здійснюється за рахунок систематичних перетинів із АСМ “смерть” (*мертвий, мрець-покійник, смерті лоно* тощо).

Багатовекторний перетин вербальних, зорових, слухових асоціацій, пов’язаних із безлюдністю зони, виявляється в ампліфікації лексем і тропів із базовою семантичною ознакою ‘відсутність ознак життя’: *І ніч прийшла в порожню зону./ Закуталися в темінь Терехи* [5, 360]; *Ваше село веселе нині, мов пустка голе,/ пил замітає, й відлуння тишу ляка* [8, 14]; *Вже ні садка, ні навіть хати,/ хрущі пропали, не гудуть./ Нема села... І тільки мати/ Ладна торбину: знов у путь* [9, 2].

Загальну картину такого запустіння візуально конкретизують образи пограбованих осель, бур’янів, здичавілих тварин: *Лугом бродять здичавілі коні/ Ліг туман. Чорнобиля не видно./ Горобці цвірінькають у зоні/ Та ворона каркає обридло* [9, 2]; *Стривожують ледь здичавілих коней,/ і душі випасають в самоті/ про скрині пограбовані, ікони/ про речі не коштовні й золоті* [7, 91].

Асоціативно-семантичне поглиблення мотиву “зона – мертвий простір” забезпечують образи з нульовим рівнем виявлення *звукової семантики*. Найрізноманітнішими є стилістична та граматична форми їх текстової реалізації, тоді як сема ‘безлюдність’ та негативна оцінність виконують роль об’єднавчого чинника. Пор.: *Те поле приспала тиша/ Тривожна, як в дні чуми* [3, 85]; *І тиша у домі, у кожнім,/ немовби не дім це, а трумна* [16]; *На чорнобильських подвір’ях/ Обпалить душу чуйна тиша* [10]; *Понімили села і причали/ Де стояв реактор-саркофаг,–/ Ті, що атом з Прип’яттю вінчали/ Криводушно каються в гріхах* [3, 82]. У наведених ілюстраціях взаємонакладаються конкретно-чуттєві (слухові) й психологічні асоціації, створюючи загальний мінорний настрій поезії.

Фотографічно-документальний образ зони досягається вживанням синонімічного ряду прислівникових характеристик із семою ‘безлюдність’, пор.: *Пустельно скрізь, і голо, й одиноко/ Єдиний лиш дозиметричний пост/ Своєю новизною ріже око* [5, 360]; *Прибився до берега Прип’яті/ ковчег заповіту, –/ І нікому з нього вийти,/ і нікому в нього зайти:/ порожньо в тому ковчезі/ й пустельно довкола* [12, 5].

Для окреслення мовного портрета зони поети максимально активно використовують прийом текстового контрастування. На семантичній неспівмірності, неконтактності вибудовані, зокрема, віршові фрагменти, у яких протиставляються:

- буяння природи – мертвий простір: *Тепер він (Чорнобиль) мертво у садах біліє (біліє – “цвітуть сади”)* [5, 358]; *Так тепло – земля як рута/ Буяють сади й ліси,/ А в полі життя не чути,/ Не видно його краси* [3, 85];

- буяння природи – смерть людини: *Що ж так само тече і нуртує Дніпро/ І так само в саду зацвітає калина/ Вчора вмер мій хороший товариш Дмитро/ А сьогодні померла сусідка Галина* [9, 2].

Отже, у мовообразі чорнобильської зони як території відчуження перетинаються статичні й динамічні зорові, слухові, психологічні асоціації. У текстах вони зазвичай зумовлюють вибудовування експресивних словесно-образних комплексів із властивою чорнобильській поезії негативною оцінністю зображуваного.

Висновки. Здійснене дослідження дає підстави стверджувати, що АСГ “зона” є репрезентативним, асоціативно розгалуженим та смислово насиченим сегментом поетичних творів про Чорнобиль. Розглянуті семантичні типи й контекстуальні умови метафоризації номінації *зона* та її найближчих асоціатів – *зона відчуження*, *мертва зона*, *німий Чорнобиль* – детерміновані стандартизованими типами асоціації, закріпленими у мовній свідомості й життєвому досвіді українців стосовно позначуваних ними денотатів. Цим пояснюємо негативний аксіологічний зміст відповідних образів.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі мікротеми “обмежений, режимний простір”, що репрезентує асоціативно-образний розвиток у чорнобильській поезії стрижневої номінації *зона*, у вивченні відповідного сегмента поетичного словника, який формують пенітенціарно конотовані слова й вислови.

Література

1. Безверха З.А. Жанрові та лексико-стилістичні особливості матеріалів преси з проблем Чорнобильської аварії на ґрунті кваліметричного та семантичного аналізу : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / З.А. Безверха. – К., 1997. – 194 с.
2. Бибик С.П. Асоціативно-образний ряд у структурі художнього тексту / С.П. Бибик // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : зб. наук. пр. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 117 – 121.
3. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
4. Голянич М.І. Внутрішня форма слова і художній текст / М.І. Голянич. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 178 с.
5. Гоцинець І.Л. Взаємодія асоціативності та образності у семантичній структурі слова І.Л. Гоцинець // Філологічні науки : зб. наук. пр. СумДПУ ім. А.С. Макаренка. – Суми, 2008. – С. 20 – 26.
6. Гундорова Т. Чернобыльский текст : украинский литературный постмодерн (межславянский контекст) / Т. Гундорова // XIII Міжнародний з’їзд славістів (15 – 21 серпня 2003 р., Словенія) “Джерелознавство, історія та культурологія слов’янських народів : доповіді”. – К., 2003 – С. 40 – 58.
7. Дужик Н.С. Образно-асоціативне поле як типологічна ознака орнаментальної прози Миколи Хвильового / Н.С. Дужик // Матеріали V Міжнародної наукової конференції “Семантика мови і тексту”. – Івано-Франківськ, 1996. – Ч. 2. – С. 72 – 74.

8. Капась В.А. Лексико-семантичне та асоціативне поле “народ” у наукових та художніх текстах Івана Франка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / В.А. Капась. – К., 2009. – 20 с.
9. Марфіна Ж.В. Про питання класифікації мовних асоціацій / Ж.В. Марфіна // Слово, Стиль. Норма : зб. наук. праць, присвячений 65-річчю з дня народження док. філол. наук, проф. С.Я. Єрмоленко. – К., 2002. – С. 136 – 140.
10. Масенко Л. Проза Юрія Щербака: питання поетики / Л. Масенко // Культура слова, 1991. – Вип. 41. – С. 22 – 27.
11. Стефурак Р.І. Асоціативно-образний потенціал внутрішньої форми слова у поетичному тексті (на матеріалі української поезії 60 – 90 років ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / Р.І. Стефурак. – Івано-Франківськ, 2003. – 24 с.
12. Сюта Г.М. Художній стиль (мова поезії) / Г.М. Сюта // Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст. : система понять і бібліографічні джерела. – К. : Грамота, 2007. – С. 114 – 124.
13. Сюта Г.М. Чорнобиль – константа української мовно-поетичної свідомості / Г.М. Сюта // Мовознавство. – 2007. – № 4 – 5. – С. 44 – 49.
14. СУМ – словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Джерела

1. Бровченко В. Зона (Вірш про чорнобильське лихо) // Літ. Україна. – 1994. – 1 грудня. – С. 1.
2. Бутрім В. Чорнобиль /Вірш/ // Початкова освіта. – 2001. – № 16 квітень. – С. 1.
3. Гнатюк І. Нове літочислення : Вірші та поеми. – К. : Рад. письменник, 1990. – С. 82 – 131.
4. Гнатюк І. Хресна дорога : Вірші та поеми. – К. : Укр. письменник, 1992. – 190 с.
5. Горлач Л. Гніздо. Вірш // Чорнобиль. Дні випробувань : Книга свідчень / упоряд. В.Г. Шкода. – К. : Рад. письменник, 1987. – С. 360.
6. Драч І. Відлуння десятиліть. Українська література другої половини ХХ ст. : навчальний. – К. : Грамота, 2001. – 463 с.
7. Іов І. Тридцятикілометрова зона : Вірш 3 / Іван Іов // Укр. мова і літ. в школі. – 1990. – № 1. – С. 91.
8. Йовенко С. Вибух. Поема // Вітчизна. – 1989. – № 5. – Червень. – С. 3 – 22.
9. Камінчук А. Дорога на Чорнобиль /Вірш/ // Літ. Україна. – 1996. – 19 вересня. – С. 2.
10. Квітневий В. Поваб : Вибрані поезії. – Львів, 1999. – С.100 – 104.
11. Коломієць В. Біль того літа. Вірш // Чорнобиль. Дні випробувань : Книга свідчень / упоряд. В.Г. Шкода. – К. : Рад. письменник, 1987. – С. 109.
12. Кордун В. Плач по землі поліській. Вірш, присвячений Чорнобиллю // Літ. Україна. – 1996. – 25 квітня. – С. 5.

13. Кулиняк Д. Вірш, присвячений Чорнобиллю // Літ. Україна. – 1996. – 25 квітня. – С. 5.
14. Лань О. Чорнобильський “Хрещатик” /Вірш/ // Високий замок. – 1996. – 25 квітня.
15. Олійник Б. Поезія. – К. : Дніпро, 2002. – № 1 – 2. – С. 2 – 3.
16. Тимочко П. Из болем у душі : Поезії. – Львів : Каменяр, 1995. – С. 66.

Гоцинец Ирина. Отрицательное аксиологическое содержание номинации зона в поэзии черновыльской тематики. У статті розглянуті типи актуалізації лексическої валентності і контекстні асоціативно-семантичні зв'язи номінації *зона* в поетических произведениях. Проаналізована функціонально-семантична динаміка компонентів асоціативно-семантичної групи “зона” – реалізацій определеного концептуального значення в конкретному поетическому произведении. Исследованы словесно-образные структуры этой группы и прослежено расширение в ее пределах текстовых реализаций семантического содержания слов *зона, черновыльская зона, зона отчуждения, немая зона*.

Ключевые слова: асоціативно-семантична група (АСГ), синонімізація, валентність, контрастирование, образний ряд, асоціативно-образные образования, контекст.

Hotsynets Iryna. Negative axiological meaning of nomination zone in poetry about Chernobyl. The article deals with the problem of actualization types, lexical valency and contextual associative-semantic relationships of nomination *zone* in poetry about Chernobyl. The functional-and-semantic dynamics of the components of this associative-semantic group (ASG) has been analyzed, i.e. realization of an appropriate conceptual meaning in specific poetic texts. The word-shaped structures of the ASG, and the expansion of textual realizations of the semantic content of words *zone, zone of Chernobyl, zone of dispossession, dead zone* have been investigated.

Keywords: associative-and-semantic group (ASG), synonymization, contrasting, valency, creative line, associative-and-creative formation, context.